

ՅՕՐԾԱՆՑԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

6. ԱՄՐԱՍՏԱՆՑԱՆ ՈՒ ԻՐ ՄԵՂՔԵՐԸ

Նախկին պատրիարք մը ուրեմն Ազգին առջև պիտի կանգնե՞ր իբր ամբաստանյալ։ Ամբաստանյալը կար, և սակայն դատավորը կ'պակսե՞ր։ Ազգը դատավոր դառնալու հեղինակութիւնը չունեցա՞ւ։ Ազգային Երեսփոխանական ժողովը, որ Ազգը կ'ներկայացնէր, հեռու էր դատարան մը հանդիսանալու։ Դատավորներ չէին, որ բազմած էին հոն, այլ ամբաստանողներն ու պաշտպանները մեղադրյալի մը, որ հնարավորութիւն չուներ խոսք առնելու։

Մարդ կշվարի նախ ամբաստանողներուն ցուցակը դիտած ատեն։ Բացի Արիստակես Գասպարյանէն, որ մեղադրանքները շարած էր ճարպիկ աղվեսի մը պէս, իր ներսի ոխը պարտկելով ազգասիրութեան շապկին ներքեւ, ամբաստանիչներուն մեջ բարեմիտ մարդիկ ալ կային, որոնք կարծե՞ր էին, թէ իրավացի կամ անիրավ, մասնակի դատութիւններու ազդեցութեան տակ, նախկին պատրիարք մը կարելի է ամբաստանյալի աթոռին վրա նստեցնել աշխարհի աչքերուն առջև ենթարկելով զայն ծաղր ու ծանակի։ Ամբաստանողներու թիւը մինչև 13-ի բարձրացա՞ւ։ Մեծ մասամբ սակայն անոնք միկնույն բաները կըսէին, ինչ որ թվեր էր արդեն Արիստակես Գասպարյան իր ամբաստանագրին մեջ, ամեն մեկը ավելցնե-

լով անձնական պարագա մը կամ անհատական դատութիւն մը։

Եթէ պետք ըլլար ամփոփել Օրմանյանի դեմ ուղղված ամբաստանութիւնները, կըրնայինք անոնցմէ մեծ մասը խտացնել միակ մեղադրանքի մը մեջ, — թէ Օրմանյան հավատարիմ չէ գտնված Ազգային Սահմանադրութեան, որուն վրա երդում էր ըրած։ Արդարեւ, զանազան մեղադրանքներ այդ հիմնական ամբաստանութեան շուրջ կ'դառնային։

ա. Անթերի չէ գործադրած Ազգային Սահմանադրութիւնը։

բ. Ազգային Երեսփոխանական ժողովը գումարել տալու ճիգ չէ ըրած։

գ. Տասը տարի գործած է միկնույն ժողովներով, որոնք պետք է փոխվէին երկու տարին անգամ մը։

դ. Պակասած անդամներուն տեղ փուլ չէ տարած նորերը ընտրելու։

ե. Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան վեկադատութիւնը 1906-ին ապօրեն պայմաններու մեջ տեղի ունեցած է։

զ. Քիչ անդամներով նիստեր գումարած է է. Տեսուչ խորհուրդներու անդամներ, փոփոխելու իրավունքը չարաչար գործածած է։

ը. Ժողովներու և տեսուչ խորհուրդներու իրավունքը հարգած չէ։

թ. Ինչ ինչ տեսուչ խորհուրդներ երբեք կազմած չէ՝ ինչպէս Վանորեից, Կտակաց Ելմտից-խորհուրդները։

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1961 թվականի № 56 Ե-ից, 2-ից, 3-ից, 4-ից, 5-ից և 6-ից։

ծ. Վարչության անդամներ տեսուչ խորհուրդներու անդամակցած են.

ժա. Առժամյա թաղականություններ կրկարատեն մնացած են պաշտոնի վրա.

ժբ. Գաղափարական ժողովներ ըստ օրինի նորոգված չեն.

ժգ. Ժողովողական որոշումները կանխելու արտոնությունը անհարկի ի գործ դրած է.

ժդ. Նպաստից հաշիվը իր ձեռքը ամփոփած է.

ժե. Համարատու և համարատու եղած է միանգամայն.

ժզ. Առանձինն բաժնիներ ստորագրած է:

Մեղադրանքներեն ուրիշ մաս մըն ալ դործունեության իր կերպին կվերաբերեր.

ա. Մենատիրական դիրք բռնած է ժողովներու մեջ.

բ. Ժողովականներ սաստած է.

գ. Սպառնացած է հրաժարիլ ուղղող ժողովականներուն:

Ուրիշ կարգ մը մեղադրանքներ իր բարոյական գործունեության կուղղվեին.

ա. Բռնապետության պարագլուխներուն գործիք է եղած.

բ. Լահնիլի դեսպանխորհուրդին անհարկի հեռագիր մը ուղղած է, արդեւ ըլլալով, որ հայկական ցավերով զբաղի ան.

գ. Էջմիածնի 1905-ի ժողովը վիժեցնելու համար անտեղի փսփուները բրած է Պոլսո ռուս դեսպանի ականջին.

դ. Պատրիարքութեն չե հրաժարած.

ե. Անկարեկիր եղած է գավառի ցավերուն հանդեպ.

զ. Անտարբեր գտնված է բանտարկյալներու և աքսորականներու մասին.

է. Պաշտոն հայթայթած է իր ընտանական պարագաներուն:

Եվ վերջապես կային կարգ մը մասնավոր պարագաներ ալ.

ա. Բարեխոսության վրա քահանա ձեռնադրել տված է.

բ. Քահանայի մը կարգաթողությունը կարգադրության վերածած է.

գ. Իր ուղած մարդոց պատվանշան տված է.

դ. Սասունի կոտորածին տեղեկագիրը անհետացուցած է.

ե. Աղթամարի ուժեղացման առթիվ լուծած է.

զ. Պատրիարքարանի մեջ կասկածելի անձեր և լրտեսներ պահած է.

է. Պեշիկթաշի գերեզմանատունը հանձնած է.

բ. Արմենակ Գարակիզյանի բանտի մեջ մահման պարագան չէ հետապնդած.

թ. Անուղիղ վարված է Կարապետ Տերունյանի ամուսնալուծման խնդրին մեջ:

Քննիչ հանձնաժողովը կազմված էր 10 երեսփոխանների, որոնցմե հինգը հոգևորական և հինգը աշխարհական: Հոգևորական անդամներն էին Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյան, որ և կնխագահեց հանձնաժողովին, Գնել վարդապետ Գալեմբյարյան և Վահան Նոյան, Արիստակես Ասարյան և Տաճատ Փաշայան քահանաները:

Քննիչ հանձնաժողովին հոգևորական անդամները կիրքերի և կողմնակի նկատումներե հեռու անձեր էին բոլորն ալ, բայց հեռու էին նաև պատմության առջև նման պատասխանատվություն մը ստանձնելու հեղինակությունն: Աշխարհական անդամներեն Վառաշապուհ Մանուկյան, որ հանձնաժողովը կվարեր, օրենքի մարդ էր և ծանոթ իր խղճմտությանը ու անաշուտությանը: Սարգիս Էսմերյան և Նշան Զիվանյան, մեկը փաստաբան, մյուսը պետական պաշտոնյա, պարկեշտ մարդիկ ճանչված էին նույնպես:

Մարկոս Նաթանյան հասարակ վարժապետ մըն էր, դիմագծութենի գուրկ, իսկ Հմայակ Արամյանց, որ նույնիսկ ատենադպիրն էր քննիչ հանձնաժողովին, ամենեն ճովողուն կաշաղակներն մեկն էր, սիրամարգի փետուրներու տակ, ու ոչ որ դեռ կկուահեր, թե օր մը պիտի ծախե հոգին թուրք ոստիկանության...:

Քննիչ հանձնաժողովին առաջին գործն եղավ դատավորել մեղադրանքները Պետք է ըսել, որ մեղադրողներն ու մանր առաջին իսկ վայրկյանն հրաժարեցան իրենց ամբաստանություններն, ու մանր ալ թեթևեցան դանոնք՝ պարզ դատողության կերպարանք տալով անոնց:

Օրմանյան 1909 մարտ 12-ին զրավոր պատասխանեց բոլոր այս մեղադրանքներուն, և ինը ամիս հետո էր միայն, 1909 դեկտեմբեր 12-ին, որ Օրմանյան կանչվեցավ բերանացի հարցաքննության: Եվ անկե հետո երեք տարի դեռ պիտի անցնե, որ հարցը զարգատող ատյանին առջև, Աղգալին Երեսփոխանական ժողովին, ամբողջ տարի մը մնալի հետո Ատենապետար հանձնաժողովի սեղանին վրա, թեև Օրմանյանի տված գրավոր և բերանացի բացատրություններն հետո մեղադրանքներուն մեծ մասը անհիմն նկատված էին քննիչ հանձնաժողովին կողմից:

Ինչպես կտեսնվի մեղադրանքներն ալ, այնքան զոհակացավ, սլոտիկցավ պայքարը Օրմանյանի դեմ, որ մարդիկ սկսան րիժեր միայն փնտռել, փոխանակ ծանրանալու հիմնական կետին վրա. — պե՛տք էր այդքան ճկիլ բռնապետ մը ողորդելու համար, և կամ վտանգ մը՝ կանխելու կամ Աղգին շահ մը ապահովելու սխրույն, կարիք կա՞ր երբեմն խտիր չղենի միջոցներու միջև:

Հետո անձ մը փորձեցին դատել, փոխանակ շրջան մը դատելու: Օրմանյանի մեջ անձը չէ, որ կդատեին իր մարդկային բիծերուն համար, այլ պատրիարքը. իսկ այդ պատրիարքը անհատ մը չէր, որ ներկայացուցեր էր տասներկու տարի, այլ հավաքականություն մը մարդոց, մտայնություն մը:

Եվ երբ պատրիարքին վրա չկրցան բարդել շրջանի մեղքը, բիծեր սկսան փնտռել անհատին վրա:

Օրմանյանը ամբաստանողներուն մեծ մասը զայն կմեղադրեն, թե ինչ՞նչ այդպես էր, ու քիչերը միայն կըսեին, թե ինչ՞նչ այդպես ըրավ. զայն առավելապես կքննադատեին իր բնավորության բացասական գիծերուն մեջ, քան թե իր գործած սխալներուն:

Օրմանյանը դատած տարիներուն Ազգային ժողովը իր ամենեն ամոթալի տարիները կապերու: Կիրքերը իր ծոցին մեջ բռնկեց էին աներևակայելի չափով: Հին օրերուն ալ խաղաղ չէր եղեր իր գործունեությունը ու կրթեր միշտ ալ եղբւր էին իր ծոցին մեջ: Հիմակված վեճերը շատ ավելի բուռն էին սակայն, որովհետեւ անոնց միջև եղր դտնել մարդոց ուժերեն վեր կերևար, և շատ ավելի տխուր, որովհետեւ անոնք բարդված էին այնպիսի պահու մը, երբ որեւէ առնեն ավելի հայ ժողովուրդը կարիք ուներ ներքին անդորրության, երեկվան վերքերը դարմանելու և զգաստ մնալու համար նոր փորձությունաց առջև, այսինքն ճիշտ այն պահուն, երբ Ազգր կարթննար «Հուրիբեթ»-ի մեղրալուսինեն՝ Աղանային ցնցված, և երբ դարավոր թշնամին երազներ կհյուսեր թուրան հաս-

նելու համար հայ ժողովուրդի դիակին վրային:

Օրմանյան մասամբ ալ Ազգային ժողովին մեջ բռնկած այդ կիրքերուն զոհն էր: Մեկ կողմից ժողովին ծոցին մեջ հրահրված վեճերը ամալացուցած էին բնականոն կյանքը ազգային բոլոր մարմիններն ներս և հնարավորություն չէին տար այդ մարմիններուն զբաղիլ իրենց սեղանին վրա դրված հարցերով, և մյուս կողմն Ազգին ներսը ստեղծված ճակատը իր հակամարտությունը ի հայտ կբերեր ամենն անշուշտ կարծված հարցին մեջ անգամ, և ուրեմն առավել չափով Օրմանյանի դատին մեջ, ուր դատավորները կոխներու ազդեցության տակ էին:

Հիմա, որ անցած է ավելի քան կես դար այն օրերեն ի վեր, երբ ցույցերու և հալածանքի նշավակ դարձուցին Օրմանյանը և ամբաստանեցին ու դատեցին զայն այնքան տխուր պայմաններու մեջ, միտքս կբերեմ երբեմն նաև այդ օրերու խայտաբղետ հերոսները: Ըսենք անգամ մը ևս, որ Օրմանյանի հակառակորդներուն մեջ ալ շատ էին անկեղծ մարդիկ, որոնք դեմ էին եղած անոր վարած քաղաքականության և որոնց մեղադրանքներուն մեջ անձնական հաշիվներ բնավ չկային, ինչպես որ իր պաշտպաններուն մեջ ալ այնպիսիները կային, որոնք մեջ կային անշուշտ մարդիկ ևս, որոնք զոհն էին ընդհանուր ժխորին, և հետո հարկավ զղջացին ամբոխին խառնված ըլլալուն համար: Բայց շատ էր նաև հոգիով սինթորներուն թիվը, որոնք գիտակ էին իրենց բրածին և որոնց ներսը կիրքը խառնված էր անձնական հաշիվներու:

7. ՄԵՂԱՎՈՐՆ ՈՒ ՄԵՂԱՍԿԻՑՆԵՐԸ

Բոլոր անոնք, որ ազգային պաշտոններու վրա էին Օրմանյանի օրով, չբացան հանկարծ հրապարակեն, երբ հալածանքն սկսավ Օրմանյանի դեմ:

Օրմանյանի երբեմնի գործակիցները, եթե ախքան շուտ լքեցին զինքը, անշուշտ «ասպետական» չէր իրենց ժեստը: Տրամաբանական էր, որ անոր կողքին մնային միշտ: Իրենց վարմունքը կարդարացնեին հավանաբար անով, որ Օրմանյան երբեք ալ պատասխանատվություն չէր թողուցած իրենց, եթե պատասխանատվություն չհաշվենք իրենց ստորագրությունները, որոնք ևս կեռական որոշումներուն տակ:

Չմոռանք ասկե զատ, որ այն օրերուն իսկապես վտանգավոր էր կասկածվիլ իբրև «Օրմանյանի մարդը»: Օրմանյանի մարդը ըլլալ կնշանակեր ոչ միայն ազգային պաշտոններ վարած ըլլալ անոր օրով, այլ նաև անոր պաշտպանությունը կամ համակրու-

թյունը վայելած ըլլալ որեւէ առթիվ: Եվ արդարև մամուլի հարձակումներուն թիրախ սկսան դառնալ ազգային շատ մը մարմիններ, որոնք մեղքը ունեցեր էին պաշտոնի վրա ըլլալու «Հուրիբեթ»-ը հռչակված առնել: Անոնցմե շատերը քվեցան խնդուն իրենց պաշտոններին ցույցերու հետևանքով, ուրիշներ իրենք քաշվեցան, տակավ դառնացած հարձակումներին: Ասոնց կարգին էր, օրինակ, Կեդրոնականի խնամակալությունը, որ դպրոցը գրեթե վերստեղծած էր և զայն վարած ամբողջ տասներկու տարի, ջանալով անվթար պահել անոր վարկն ու մակարդակը, Համիդի ու իր արքայականներուն գիշատիչ անհարկներուն տակ:

Իրենց պաշտոններին քվեցան նաև պատրիարքարանի այն պաշտոնյաները, որոնք ամենեն ավելի համախոհ կկարծվեին Օրմանյանի և հետևաբար «ազգային դավաճան»:

Օրվան զոհերուն մեջ էր Բաբգեն վարդապետն ալ: Արմաշի փայլուն շրջանավարտներն, Բաբգեն վարդապետ կասկածված էր իբրև անմիջական ձեռնասուներ և հովանավորյալը Օրմանյանի, մանավանդ երբ ան Մուշի առաջնորդութենէն դարձած, «ինչինչ կասկածներ»-ու հետևանքով, Օրմանյանի պաշտպանութունը վայելեց իսկույն, պահ մը տեսուչ զրկվելով Արմաշ, հետո կառավարելով Ղալաթի քարոզիչ և Ազգային մատենադարանի տնօրէն, և այս պաշտոններուն հետ միասին, ստանձնելով «Լույս» կրօնաթերթի խմբագրութունը ևս ամբողջ երկու տարի, և բոլոր այս պաշտոններուն մեջ վայելելով պատրիարքին համակրանքն ու վստահութունը: «Հուրիթիթ»-ը առիթ էր զայն ևս քարկոծելու, ինչպէս որ ըրին. մանավանդ որ պատրվակ ալ ունեին,— քանի մը հարյուր ոսկիի հարցը, որուն հաշիվը չէր կրցած տալ Բաբգեն, Մուշէն Պոլիս դառնալի հետո: Պատվո առյուծներու կարգին, զորս ամբողջ կստեղծէր այն օրերուն գրեթէ ամեն օր՝ դատելու համար ժողովուրդի դավաճանները, հատ մըն ալ կազմվեցավ Բաբգեն վարդապետի համար, մինչ թերթերը կպոռային անընդհատ. «Խնչ եղավ Մուշի որբերուն և ալրիներուն երեք հարյուր ոսկին»: Բաբգեն, որ ամբողջ շորս-հինգ տարի հանդուրժած էր վարկաբեկիչ փսփսուքներուն, կարկամեցուց Պատվո առյուծը. «Հուրիթիթ»-ը կրցած էր քակել իր ալ լեզուն:

Բայց այդ արդեն ուրիշ տեղ պատմելիք հարց է:

Հերթական զոհը զոկտ. Հակոբ Թոփճյանն էր: Նախկին շրջանավարտ Ճեմարանի և Գերմանիա լրացուցած իր կրթութունը, Թոփճյան խորապէս հմուտ էր հայ մատենագրութեան: Օրմանյան, օգտվելով անոր Պոլիս գալեն, զայն տարի մը Արմաշ զրկած էր իբրև ուսուցիչ: Արմաշէն դարձին, հայ մատենագրութեան պատմութեան դասախոս էր եղեր մեզի Կեդրոնականի մեջ, ստանձնելով նաև «Արևելք» օրաթերթի խմբագրութունը: Այդ զույգ պաշտոններուն վրա գտավ զայն Սահմանագրութունը: Ճանչցված իբրև Օրմանյանի բարեկամ, չէր կրնար ան ևս թիրախ չդառնալ անուշ ջուրի ազգասերներու կիրքին, մանավանդ երբ հրապարակով գրվեցավ, որ Խրիմյանի մահվընէն հետո Կեդրոնականի ուսանողներուն հայտարարած էր ան քանի մը ամիս առաջ, թէ Օրմանյանն է լավագոյն կաթողիկոսացուն՝ ծրկու պաշտոններն ալ քշեցին զինքը, թերթերու մեջ ևս նշավակ դարձնելով հարձակումներու:

Օրմանյան միակ մեղսակից մը ուներ, որ մնաց միշտ իր կողքին,— ժամանակը. ան էր, որ վարեր էր զինքը տասներկու տարի, ուղղեր իր ամեն մեկ քայլը: Հիմա իր կողքին էր դարձյալ ան. ան էր, որ կսփոփեր ու կհուսադներ զինքը հիմա և ուժ կուտար սպասելու վաղվան, երբ վերստին պիտի ըլլար իր կողքին:

8. ՔԱՆԻ ՄԸ ՊԱՇՏՊԱՆ

Օրմանյան իր հիացողներն ուներ, բայց պաշտպաններ չունեցավ՝ ճակատագրական պահուն: Անոր բարեկամները սարսափի մեջ էին և իրենք: Անոր ի նպաստ առտառանված ամենն թիթիկ բառ մը կրնար զիրենք ալ հարձակման թիրախ դարձնել: Բյուզանդ Քեչյանն անգամ, որ Օրմանյանի համակրողներն մեկն էր եղեր, կզգուշանար անոր պաշտպանութունն ստանձնել: Բացահայտ կերպով կհիշեմ Արամ Անտոնյանի մեկ ծաղրանկարը «Մաղիկ»-ի մեջ, ուր Օրմանյանը ցույց կտրվի ծովն ինկած, ու չխեղդվելու համար փարած օձի մը, որ Բյուզանդ Քեչյանի դեմքը կկրէ. ծաղրանկարին տակ գրված է. «Ծովն ինկնողը կփաթթվի օձին»: Կենթադրեմ, թէ Քեչյան այն օրերուն Օրմանյանի հասին նպաստավոր խոսք մը պետք է գրած ըլլար «Բյուզանդիոն»-ի մեջ այդ գոհիկ տրամադրութեան արժանանալու համար:

Արդարեւ, Բյուզանդ Քեչյան, որ հայ հրապարակագիրներուն մեջ այն օրերուն միակն էր, որ իր հավասարակշռութեան տեր կմնար, Օրմանյանը պաշտպանելու փորձէր հաճախ

ըրավ և անոր դեմ կատարված ցույցերի անմիջապէս հետո համարձակութունը ունեցավ գրելու խմբագրականի մը մեջ, թէ անոր դեմ սարքված ցույցերուն մեջ դեր կատարած է իր բռնած վճռական դիրքը Ղևոնդ Մաքսուտյանի ղեկավարութեան անթիվ և թի «Օրմանյան կերպիվ իվիք Երուսաղեմի խնդրույն զոհն է»:

Եթէ Պոլսո իր անմիջական բարեկամներն ու համակիրները այն օրերու մթնոլորտին մեջ քաջութունը չունեցան պաշտպանի դեր ստանձնելու, փոխարեն, Կովկասի մեջ Օրմանյան իր մոլեգին պաշտպաններն ունեցավ: Օրմանյանի վայելած համակրութունը հինն կուգար. տարվան մը իր ուսուցչութունը էջմիածնի մեջ բացառիկ համբավ մը շահեցուցեր էր այն ատեն իրեն: Հետագային իր Արմաշի գործունեութեանն ալ, իր կարգին, նպաստավոր արձագանքներ էր Կովկաս: Գաւով իր պատրիարքութեան տասներկու տարիներուն, եթէ ալ շրջանի իր գործունեութունը ղեկավարութեան ստեղծեր էր որոշ խափերու մեջ, փոխարեն համակրու-

թյամբ ուսմավորվել էր տարբեր զանգվածի մը կողմն:

Դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Պոլսո մեջ «Հոլորիթ»-ին, իսկույն արձագանք տվել էին Կովկաս, և եթե որոշ շրջանակներու մեջ բնական գտեր էին Օրմանյանի դեմ տեղի ունեցած ցույցերը, անոնք զայրույթի ալիք մը ևս հառաջ բերել էին: Ճեմարանի օրերեն մնացած իր համալը, միացած պատ-րիարքության ժամանակ իր շահած համակ-րության, և հիմա ավելի ևս ամրապնդված Պոլսո մեջ տեղի ունեցած ցույցերեն հետո, պաշտպաններու հոծ թիվ մը ստեղծել էին էջմիածնի միաբանության ծոցեն սկսյալ մինչև մտավորական ինչ-ինչ շրջանակներու մեջ: Այնպես որ քիչ չէր թիվը անոնց, որոնք խրիմյանի մահեն հետո 1907 նոյեմբերին Օրմանյանը լավագույն ընտրելին սեպեր էին կաթողիկոսության համար և հիմա 1908-ի հուլիսի անցքերեն հետո կհամառոտին իրենց տեսակետին մեջ:

Ճիշտ է, որ Պոլսո ցույցերեն հետո կրգ-գային անոնք, թե պիտի դժվարանար իրենց ծրագիրը Օրմանյանի կաթողիկոսացնելու, երբ մասնավանդ կիմանային Պոլսո թերթե-րեն, թե ցույցերը կսկսին հալածանքի վե-րածվիլ, և հալածանքը պաշտոնական ձև կառնել տակավ, և կփոխվել ամբաստանու-թյան: Եվ սակայն Կովկասի իր համակիր-ները չքեցին զայն. ընդհակառակը անցան իրենց ակրդին պայքարի:

Օրմանյան, Կովկասի իր համակիրներուն մեջ, մոլեռանդ պաշտպաններ շատ ունեցավ: Ինքն իսկ պայքարի դրոշ մը դարձավ անոնցմե ոմանց ձեռքը, կրքերու բռնկած մեկ պահուն: Օրմանյանի համալըին կապա-վիներին անոնք, խափանելու համար ուրիշ հոգևորականներու վերելքի ճամբան, և ջլա-տելու համար անոնց ետին կանգնած տար-րերը:

Բավական է ալքե անցնել «Հովիվ»-ի հա-վաքածոները, տեսնելու համար պայքարը, որ Կովկասի մեջ պահ մը բռնկեցավ Օրման-յանի անվան շուրջ: «Հովիվ»-ը օրգանն էր հոգևորականներու ողորդ խմբի մը, որուն պաշտամունքի առարկան էր Օրմանյանը և որ ճիշտ ալք պատճառով դեմ էր Իզմիրլյա-նի կաթողիկոսության: Եվ եթե միաձայն քվեին առջև, որով Իզմիրլյան Լուսավորչի Գահը կնստեր, ստիպվեցավ ան լուել, սա-կայն Օրմանյան միշտ իր կուռքը կմնար:

Սամսոն Չերքեզյանի հոգվածները, որոնք «Կոշմարն անցնում է» վերնագրով հրատա-րակվել էին «Հովիվ»-ի մեջ, և որոնք լույս տեսան հետո առանձին գրքով «Օրմանյանը զրպարտության ցանցերում» խորագրի ներ-քև, ամենեն ուշագրավ գրություններն եղան նախկին պատրիարքին ի պաշտպանություն: Գրված ջերմ համակրությամբ դեպի Օրման-յանը, և միևնույն ատեն բուռն կրքով դեպի անոր հակառակորդները, Չերքեզյանի հոգ-վածները, այնպես, ինչպես որ գրված էին, չէին կրնար մեծ պտուղ տալ:

9. ՀԱԼԱՄԱՆՔԻ ՕՐԵՐԸ

Քանի մը բառ միայն պիտի գրենք այս հատվածին տակ, ըսելու համար միայն, թե հալածանքը կանգ չառավ պաշտոնական մարմիններու սեղանին վրա, թե ժողովնե-րեն դուրս ելավ ան:

Օրմանյանի պատարագը խանգարելու փորձերը, որոնք քանիցս տեղի ունեցան, կուգային վկայել, թե հոգիները դեռ խաղա-ղած չեն: Մարդիկ այնքան կրքոտ էին դեռ, որ չէին կրնար հանդուրժել, որ պեսզի իր կրոնական պարտականությունը կատարե թարձրատիճան հոգևորական մը, որ դատապարտված իսկ չէր:

Եթե Օրմանյանի բռնած դիրքը երուսաղե-մի խնդրին մեջ դեր խաղացած էր իր դեմ սարքված առաջին հալածանքներուն ատեն և անդրանիկ ցույցերը նախկին պատրիարքին

դեմ առավելապես Ղևոնդ Մաքսուտյանի համախոհներուն սաղարաններին կրթել, հի-մա արդեն ամբոխ մը կար, որ կհալածել զայն:

Կուռակցական ամբոխն էր ան: Ստեղծ-ված շատ ավելի հետո, երբ արդեն Օրմանյան տապալած էր, ամոթալի ցույցերու նշավակ դարձած, ու փակված էր տանը մեջ, այս նոր ամբոխին ուրիշ բան չէր մնար ընել, բաց եթե թույլ չտալ, որ եկեղեցի մտնել փորձի Օրմանյանը:

Այս տողերի գրողը գիտե, որ այս օրերու մտայնության զոհերն էին անոնցմե շատե-րը, և եթե մեր օրերուն հասած ըլլային, պի-տի կարմրեին իրենք ալ հիմա: Բաց ժողո-վուրդներու կյանքը դժբախտ վայրկյաններ ունի:

10. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒ

Օրմանյան կաթողիկոսության չկրցավ հասնիլ, ու շատ բնական էր ալք: Մակարեն հետո խրիմյան մը կար իբրև թեկնածու, և

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ

դեռ շատ կանուխ էր Օրմանյանի համար ա-նոր հետ նժարը դրվիլ. և այնուամենայնիվ ինքն ալ առավ քանի մը քվե Իզմիրլյանի

ընտրված ատեն Օրմանյան, դեռ նոր տապալված պատրիարքութենե, ի վիճակի չէր հանրային կարծիքին կտրծք տալու. և սակայն համակիրներու սովոր թիվ մը իր կաթողիկոսությանը բաղձաց Կովկասի մեջ նույնիսկ այդ օրերուն: Իզմիրլյանի մահեն հետո, երբ Սուրենյան կաթողիկոս դարձավ բախտին մեկ խաղովը, Օրմանյանը նստած կալահեին դեռ Պոլսո մեջ մեղադրյալի աթոռին վրա, մինչ անդին էջմիածնի մեջ պայքար կմղվեր արդեն իր անունն ալ անցնելու համար քառանուն ցանկը, պայքար, որ սակայն պիտի վիժեր:

Այնպես որ, երեք ընտրություններուն ալ Օրմանյան ընտրվելու հավանականություններն փրկված մնաց:

Սակարեն հետո, ինչպես ըսինք, դեռ կանուխ էր Օրմանյանի մասին խորհիլ, իսկ իրիմյանի հաջորդին ընտրության օրերուն արդեն խիստ դժվար: Նախ որ Օրմանյան դեռ ամբաստանության տակ մտած էր արդեն, իսկ երուսաղեմի քաղաքականը, Իզմիրլյան, «Երկաթե պատրիարք»-ի լուսապսակը դեռ կկրեր իր ճակատին:

Այնպես որ, Պոլսո մեջ ոչ ոք կհամարձակեր Օրմանյանի անունը տալ կաթողիկոսական ընտրելիներու շարքին: Անշուշտ Պոլսո մեջ ալ կային իր կաթողիկոսությանը բաղձացողներ: Բայց այնքան բուռն էր տակավին իր շուրջ հրահրված ատելությունը, որ ոչ ոքի մտքեն կանցներ անունը պաշտոնապես արտասանել հոգևորականի մը, որդեն վրա բարդված կմնար դեռ ամբաստանությանը շարանը:

Փոխարեն, Կովկասի մեջ հոսանք մը կար, որ կփափագեր Օրմանյանը բազմած տեսնել. իրիմյանի մահվամբ թափուր մնացած Կաթողիկոսական Աթոռին վրա: Եվ այդ հոսանքը պահ մը փորձեց արդարև զայն քառանուն ցանկին մեջ մտցնելու ապելախտ դերը, թեև որեւէ բաղձանք հայտնված չըլլար այդ մասին. Օրմանյանի կողմի:

Եվ սակայն, եթե Օրմանյան չէր ձգտեր իսկ, գոնե կբաղձար կաթողիկոսության: Այդ բանը ինքն իսկ կզգացնե, ավելցնելով, որ իր այդ փափագը ուրիշ բանի համար չէր, բայց եթե Հայ Եկեղեցվո բարեկարգության իր ծրագիրը իրականացնել:

«Ինձ համար գոհունակության առիթ էր դարձյալ տաղտաղանքի և տագնապի շմտունվելու,— կգրե Օրմանյան,— թեպետ կրնայի հուսալ, որ եկեղեցական բարեկարգության համար կարևոր քայլեր առնելու պատեհ ունենամ, միշտ այն ուղղությամբ, որ իմ համոզումս է եղած... Իմ ուսումնասիրությանցս մեջ զանազան կետեր որոճացած եմ, մասնավորապես. քահանայական դասակարգին բարձրացման, ամուսնական

օրենքներու ուղղության, տոնական և պահեցողական կարգերու կանոնավորման, և առհասարակ եկեղեցական օրինագրքի մը կազմության շուրջը»¹⁶⁴:

Եթե իրիմյանի հաջորդին ընտրության ատեն դեռ նոր էր Օրմանյանի դեմ սկսած պայքարը և մեծ հանդգնություն էր իր համակիրներուն համար անոր անունը արտասանել. իբր կաթողիկոսական թեկնածու, Իզմիրլյանի մահեն հետո իր հիացողները պահ մը համարձակություն առին անոր թեկնածության մասին մտածելու, կարծելով, որ մասամբ խաղաղ են կիրքերը:

«Իզմիրլյանի հաջորդին ընտրության ատեն, 1911 ղեկտեմբերին,— կգրե Օրմանյան ինքը,— տակավին կտեներ վրաս ամբաստանյալի անունը, սակայն ռուսահայ հասարակությունը, որ կարևորություն չէր տար տաճկահայոց երեսփոխանության ընթացքին, բուռն ցույցերու և հայտարարությանց [միջոցով] սկսավ զիս իբրև կաթողիկոսական ընտրելի ներկայելու: Գլխավորապես Տփղիսի և Նոր-Նախիջևանի մեջ գումարներ տեղի ունեցան միտքերին հրուհեկելու, բազմաթիվ ստորագրություններով հեռագիրներ ալ ուղղեցին ինձի: Սակայն ռուսահայոց այդ մտադրությունը ավելի ևս գրգռեց տաճկահայոց մեջ գործող կուսակցականները և պաշտոնականները, զի այդ շարժումին մեջ առաջիններ իրենց նպատակին և երկրորդներ իրենց պատվուն հակառակ նշաններ կնշմարեին: Էջմիածնի միաբանության մեջ ալ համաձայնությունը կպակսեր, զի գործող դեր ստանձնողներուն մեկ մասը կսիրեր իրեն ձեռքը գործիք դարձող կաթողիկոս մը. և մյուս մասը Եկեղեցվո բարգավաճման և պայծառության ծառայող անձ մը ունենալ կփափագեր: Այսպես կմղվեր իմ անունի շուրջը. ծագած պայքարը, որուն միջ անտարբեր մնալն և ձայն չհանելն զատ բան մը չէի կրնար ընել, զի հետապնդել օրինավոր և պատվավոր չէր, ելքն ալ բնավ հավանական չէր, իսկ կանխավ հրաժարական հրատարակել բարեկամ անձերը վիրավորել էր, և կերպով մը ինքզինքը ցուցադրել էր: Սակայն առանձինն և մտերմաբար չէի վարաներ հայտնել. թե կեղծավոր և անհավանական նպատակի համար պայքարիլ ավելորդ էր: Ասով մեկտեղ ոչ միայն լրագրական հոգվածներով, այլև հատուկ տետրակներով իմ ընտրելիությունս պաշտպանողներ պակաս չէին:

Վերջին պայքարը պաշտոնապես մղվեցավ ղեկտեմբեր 12/25-ին ընտրվաց քառանուն ցանկը քվեարկելու առթիվ, ուր իմ

¹⁶⁴ «Խոհ» և «խոսք», էջ 360:

ընտրելիության աշխատողներ պնդեցին անուն քառանուն ցանկին անցունել, հուսալով անկե ետքը գաղտնի քվեի մեջ շատեր իրենց կողմն ունենալ: Բայց հաջողություն չունեցան, և ցույցը կատարյալ ընելու միտքով քսանչորս եկեղեցական ու աշխարհական քվեարկուներ, Պարզյանց Սուրբաս եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, ժողովը թողուցին ու մեկնեցան»¹⁶⁵:

Օրմանյանի համակիր այդ խմբակին փորձը՝ թեկնածուներու ցանկին մեջ մտցնելու համար զայն, ցույցի մը բնույթն ունեւ ավելի քան հաջողության հավանականություն ունեցող լուրջ ձեռնարկի մը: Իր ամենն ջերմ պաշտպաններն անգամ չէին կրնար իրենց մտքն անցնել, թե կրնան քառանուն ցանկին մեջ մտցնել և անկե

երկանուն ցանկը բերել անունը հոգևորականի մը, որ կդատվեր անդին Պոլսո մեջ:

Ոչ ոք թող չփորձե մարգարեանալ, թե տարբեր կըլլար էջմիածնի այն օրերու ճակատագիրը, եթե Իզմիրլյանի կամ Սուրենյանի տեղ Օրմանյանը երթար բազմեր լուսավորչի Գահը: Ոչ ալ մենք մեզ թույլ կուտանք գուշակել, թե տարբեր ընթացք կառնեին դեպքերը ճակատագրական այն տարիներուն, երբ աղետներե կանցներ հայ ժողովուրդը, եթե Օրմանյան ըլլար Մայր Աթոռի գահակալ Գևորգ Սուրենյանի տեղ:

Բայց ներքի է ենթադրել, որ Հայ եկեղեցին տարբեր կերպարանք կառնեք ներսն, և տարբեր հոգևորականություն մը պատրաստված կըլլար հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ նոր օրերու համար:

11. ԸԹՂՐ ՓՈՂՈՑԻ ՄԵՆԱԿՅԱՑԸ

Կարելի չէ քանի մը տող չնվիրել տքնության և ձգնության այն շորս տարիներուն, զորս Օրմանյան անցուց ԸԹՂՐ փողոցի իր մենարանին մեջ: Անոնք եթե ամոթ մըն էին ազգային մարմիններուն համար, որոնք շորս երկար տարիներ քաշկուտեցին դատ մը, որ կրնար շորս ամիսն ավարտիլ, պարծանքի էջեր են սակայն մարդու մը համար, որ իր Աթոռն վար առնված այնքան տխուր պայմաններու մեջ, նախատված ու հալածված, և հիմա ալ ամբաստանության տակ, քեն չընեն, այլ կառանձնանա իր խուցը, ու կհակի գրասեղանին առջև՝ հանձնվելու համար պատմության դատաստանին:

Առանձնացած իր մենարանին մեջ ու կտրված աշխարհն, գրեթե ուն խորը թաղված մնաց ամբողջ շորս տարի: Պետք է ըսել, որ այցելուները պակաս չեղան իր մոտ այդ տարիներուն: Համակիրներու խումբ մը միշտ կհաճախեր իրեն, սկիզբը քիչ մը զգույշ, բայց հետզհետե ավելի համարձակ: Կովկասն ևս այցելուներ կունենար հաճախ: Եվ ամեն հյուրի հետ զրույցի կնստեր երկար, խոսելով հինն ու նորն, ներսն ու դուրսն: Տարակույս չկա, որ իր պատրիարքության տարիները ևս խոսքի նյութ կըլլային հաճախ, և ոչ ոքի չէր ծածկեր, թե ինքզինքը հպարտ կզգար անոնցմով:

Տեսակցության մեջ, զոր դժբախտ ցույցն հետո ունեցեր էր «Մշակ»-ի թղթակից Սարուխանի հետ, Օրմանյան ըսեր էր. «Ես պատրիարքությունն ընդունել եմ ակամա: 1896-ին, երբ ինձ հանձնեցին պատրիարքական նավի դեկը, այդ նավը գտնվում էր

ալեկոծյալ ծովի վրա, շատ հաճախ նա մոտ էր ընկղմվելու ամեն կողմից հարձակվող կատաղի ալիքներից: Իմ պարտականությունն էր պահպանել նավը ընկղմվելուց, որի համար երբեմն հարկ էր լինում մինչև անգամ բեռները դուրս թափել... Իսկ այժմ ինձ մեղադրում են, թե ինչու ես էլ ալիքները չվանեցի, ալեկոծությունը չհանդարտեցրի. կարելի է այդ... Ես կարող եմ պարծենալ, որ արել եմ, ինչ որ մարդկորեն հնարավոր էր այն ժանր օրերում Ազգի ճշմարիտ շահերը պաշտպանելու համար, և հեռանում եմ խիղճս հանգիստ, թե անթերի կատարել եմ իմ պարտականությունը»:

Շատ ծածկված, հասարակ տեղիք դարձած խոսք մը կրկնել պիտի նշանակեր ըսել, թե ամեն շարիքի բարիք կծնի: Եվ եթե կրկնեք զայն, ըսելու համար է պարզապես, որ Օրմանյան իր առանձնացման այդ տարիներուն կպարտի դիրքը, զոր ան կզրավե ներկայիս հայ եկեղեցականներու շարքին մեջ: Որովհետև որքան ալ նպաստավոր վերջացներ իր դատը, հետք մը միշտ պիտի համենար հին ըսի-ըսավներն և միշտ ըստվեր մը պիտի մնար իր անվան վրա: Չորս տարվան տքնությունը ջնջեց ամեն ինչ, հետք մը ձգեց իրմե աշխարհի վրա, ու շթուց, որ մարդիկ ա'լ բիծեր հիշեն:

Ամեն անգամ, որ Օրմանյան կհիշե իր տքնության շորս տարիները առանձնության մեջ, սա բանաձևը ունի միշտ. «Ընդունված օգտակար ընել պաշտոնական գրադրմանի ստացած ազատությունը». ըսել կուզե, թե հայ մատենագրությունը տնարգելության այդ դժբախտ տարիներուն կպառտի իր գլխավոր երկերը, — առաջին երկու հա-

¹⁶⁵ «Երոզ և խոսք». էջ 358—359.

տորները «Ազգապատում»-ին, «Հայ Եկեղեցի»-ն և «Համապատում»-ը:

Օրմանյան ճգնականի իր շորս տարիններով ոչ միայն մտքի վաստակ մը կտակեց

իր հաջորդներուն, այլ մեծ դաս մը տվա՛ն ինձնեց.— դժվարութիւններու, տրտմութիւն ժամանակ տքնութիւն մեջ փնտռել մեծագույն սփոփանքը:

12. ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԳՌԱՆ ՄԵՋ

1912 տարին ճակատագրական թվական մըն էր հայ ժողովուրդին համար, կամ ավելի ճիշտ՝ նախագիտուն էր դեպքերուն, որոնք զայն պիտի տանեին ճակատագրական վախճանի մը:

Արդարեւ այդ տարին էր, որ Բալկանյան պատերազմը կազատագրեց թուրքիոյ եվրոպական նահանգները, հուլիսի 10-ին և հրազեններու աշխարհ մը կբանար հայ ժողովուրդին, ու թուրքը կդրդեր թուրան ձգտելու:

Իրոք ալ, «Իթթիհատ-Թերաքքը»-ն իր այդ տարվան համաժողովի գաղտնի մեկ նիստին մեջ էր, որ որդեգրեց էր համաթրքութիւնը իբրեւ քաղաքական ուղեգիծ: Համաթրքութիւն շատագուց փոքրիկ խմբակը, որ սպրդած էր «Երիտասարդ թուրք»-երու ծոցին մեջ, ամբողջ շորս տարի չէր հաջողած այդ ուղեգիծը որդեգրել տալ կուսակցութեան: Համիդի ավանդութիւնները դեռ խարխալը կշարունակեին մնալ թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութեան: Բայց երբ թուրքահատական պատերազմը Ափրիկայի Տրիպոլիտ մեջ անցուցուց խալիֆայի հըռչակած Սուրբ-պատերազմին («Զիհադ») անդուրութիւնը, և հետեւեալ սնանկութիւնը համիլամութեան ուժին, «Երիտասարդ թուրք»-երը այլեւ չվարանեցան համաթրքութեան նշանաբանը ընել իրենց դրոշ, ձգտելով թուրանական ժողովուրդներու միութեան, թուրքիոյ մականին տակ, այսինքն անցնելով մեկ ցնորքէն մյուսին: Բայց այդ ցնորքն էր, որ պիտի վճռեր հայ ժողովուրդի բախտը. միակ խոշընդոտն էր ան թուրան տանող ճամբուն վրա և պետք է անհետանար հարմար ըսական: Ընդհանուր պատերազմը, երկու տարի հետո, ամենահարմար ըսական պիտի ըլլար «Երիտասարդ թուրք»-երուն համար:

Տարին սկսած էր պետական տագնապով մը: Չկրնալով Օսմանյան Երեսփոխանական ժողովի ծոցին մեջ ստեղծված ընդդիմադիր հոսանքը սանձել, վարչապետ Սայիդ փաշան 1912 հունվար 5-ին կլուծեց Երեսփոխանական ժողովը, իսկ ամիս մը վերջ տեղի կունենային նոր ընտրութիւններ: Այդ ընտրութեանց հետեանքով «Երիտասարդ թուրք»-երը հաղթանակ կշահին կրկին, և 1912 ապրիլ 5-ին նոր Երեսփոխանական ժողովը կբացվի իթթիհատական մեծամասնութեամբ:

«Իթթիհատ»-ը երկար չէր կրնար վալիւն սակայն իր հաղթութեան պտուղը: Պոլսո մեջ մարմին առած «Ազատարար սպաններ»-ու («Նալասթյարան») շարժումը կտապալի պատերազմական նախարար Մահմուդ Շեքի փաշան 1912 հունիս 27-ին, իսկ շարաթ մը հետո, 4 հուլիսին, կիշար Սայիդ փաշայի ամբողջ դահլիճը:

Իշխանութեան զուլա կուգար այս անգամ հայտնի Քյամիլ փաշան, այն որ ճանչցված էր իբրեւ Անգլիոյ մարդը, և միեւնույն ատեն իբր շատ ավելի խոհմ և զգուշ մարդ պետական գործերու մեջ, թեւ ներքնապես կատաղի թշնամի մը «Երիտասարդ-թուրք»-երուն:

Քյամիլ փաշա անփառունակ կացութիւն մը կժառանգեր «Երիտասարդ թուրք»-երէն: Չորս տարվան մեջ պաղեցուցեց էին անոնք երկրին բաղկացուցիչ տարրերը Սահմանադրութենէն ալ, պետութենէն ալ: Բոլորը ճար մը կփնտռեին թրքական լուծը թոթվելու:

Քյամիլ փաշան, հազիվ իշխանութեան եկած, այլապես ալ ինքզինք կգտնէր դժնդակ կացութեան մը առջև: Իր օրով էր, որ կպայթէր Բալկանյան պատերազմը 1912 հոկտեմբերին, ոչ միայն ծանր հոգ մը դնելով «Երիտասարդ թուրք»-երու պատճառով ներքնապես խարխալած պետութեան մը ուսերուն, այլ և բալկանյան ժողովուրդներուն հետ՝ խլրտելու մղելով երկրին բաղկացուցիչ մյուս տարրերն ալ, որոնցմէ շատերը լեղի միայն ճաշակած էին «Հուրիիթ»-ի հովանիին տակ:

Այդ հուսախաբ և հուսաբեկ տարրերին մեկը հայերն էին, որոնք չէին կրնար հուլիսի 10-ի չլեցվիլ հանկարծ, երբ Բալկանյան շորս պետութիւններ, Բուլղարիան, Հունաստանը, Սերբիան և Սլոնոբը զենք կառնեին միասին Օսմանյան պետութեան դեմ, անոր ամենեն ավելի տկար մեկ պահուն: Նպաստավոր էր պահը, որպեսզի հայերը անգամ մը ևս արծարծեին իրենց դատը, և բախեին դարձյալ մեծ պետութեանց դռներուն:

Այնպէս որ Քյամիլ փաշայի օրով էր, որ անգամ մը ևս դիվանագիտական սեղանի վրա կուգար Հայկական հարցը և անկե հետո պիտի շարունակէր իր ճամբան, անցնելու համար անհամար խութերու մեջէն, ատեն-ատեն, հուլիսի պահը ստեղծելով սակայն հայ ժողովուրդին:

Ավելի խորամանկ քան ինչ որ «Երիտասարդ-թուրք» պետական մարդիկ էին, և միևնույն ժամանակ նվազ բուռն իր մեթոդներուն մեջ, քան ինչ որ պիտի ըլլային քիչ հետո «Երիտասարդ-թուրք»-երը, Քյամիլ փաշան փորձեց հասկացողութիւն մը փնտռել հայ ժողովուրդին հետ:

Եվ ահա 1912 դեկտեմբեր 18-ին զգայացունց լուր մը շրջան ըրավ Պոստ հայ շրջանակներուն մեջ: Իմացվեցավ, թե վարդապետ Քյամիլ փաշան չորս հայ երեւելիներ կանչած է Բարձրագույն Դուռ, անոնց հետ խորհրդակցութեամբ լուծելու համար Հայկական հարցը: Այդ չորս երեւելիներն էին նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը, «Սաբահ» թուրքերին թերթի հայ խմբագրապետ Տիրան Քելեկլանը, բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյանը և վաճառական դասին Պատրիկ Կյուպենկյանը:

Անհրաժեշտ էր սակայն իմանալ, թե ինչ անցավ-դարձավ այդ հանդիպումին մեջ: Հայկական հարցի արժարժման այդ օրերուն ոչինչ այնքան շահեկան չէր, որքան գիտնալը, թե ինչ կ'մտածեն թուրքերն այդ մասին: Որովն սակայն կրնայինք դիմել ճշգրիտ գիտնալու համար թուրքերուն դիրքը: Օրմանյանը միակ անձն էր, որ կրնար թափանցած ըլլալ թրքական մտադրութիւններուն:

Խմբագրութիւնը, որուն մեջ կաշխատեի, դիւ հարմար գտավ, որպէսզի, իբրեւ ամենեւն բարեհոյսը բոլոր խմբագիրներին, Օրմանյանին այց մը տայի և իր բերնին իմանայի ամեն ինչ:

Առանց հուզումի չէր, որ կզարնէի ըթըր փողոցի իր բնակարանին դուռը: Միտքս կուգային զգվելի այն տեսարանները, որոնք չորս տարի առաջ տեղի կունենային նույն այդ դռան տակ: Ու հետո, կ'մտածեի, թե ի՞նչպէս պիտի ընդուներ ան մեկը, որուն պատկանած թերթը իր բարեկամը չէր:

Ան զիս ընդունեց սակայն ժպտեհետ: Սառը կոտրած էր առաջին իսկ պահէն, ու մեր տեսակցութիւնը մտերմական դարձավ իսկույն:

— Աղեկ որ ձեր միտքը ինկանք:

Այդպէս սկսավ ան, աթոռ մը ցույց տալով ինձի:

— Կներեք որ,— ըսի,— կընդհատեմ ձեր աշխատանքը:

Սեղանին վրա խոնված էին արդարեւ զըրքերն ու թուղթերը, որոնց ետեւ գրեթե կորսւելած էր ինքը: Այս չորս տարւան մեջ որքա՞ն էր ծերացեր ան:

— Վնաս չունի, ըսավ ժպտուն ու հետո իսկույն ավելցուց.

— Գիտեմ, թե ինչո՞ւ եկած եք. խաթրս հարցնելու համար ինձի մարդ չի գար. բայց սպասե՛, նախ քիչ մը խոսինք...:

Եվ սկսավ սարեն-ձորեն խոսակցութիւն մը: Կոստոստեինք մեկ նյութին մշուար: Ինքն էր, որ հարցեր կուտար ու ինքն ալ կպատասխաներ: Օրվան մարդիկ ու օրվան դեպքերը խոսքի նյութ կդառնային մեկը մյուսին ետեւին: Հայտնի էր, որ մոտեն կհետեւեր դուրսի կյանքին:

— Գործի գուլիս գտնվող մը լուրջ ըլլալու է ամենեւն առաջ. բերնին ելածը լավ կշռելու է. ինչ կարծիք պիտի կազմեիր Օրմանյանին մասին, եթե ներս մտածիդ պէս քեզի հարցնեիր. «Փողկապիդ վրայի ասեղը քուկի՞նդ է թե ոչ...»:

Ու քահ-քահ խնդաց, ինչպէս սովոր էր ընել ամեն մեկ սրամիտ խոսքի հետո:

Իրականին մեջ ան կականարկեր օրվան պատրիարք Արշարունին, որ ոռւս դեսպան պր. դը Գիրսի տված իր մեկ այցելութիւն ժամանակ իբրեւ թե հարցուցներ էր անոր.

— Պր. դեսպան, ձերի՞նն են այս կարասիները...:

Հետո սկսավ խոսիլ իր պատրիարքութեան մասին:

— Կարծեք որ պատրիարքութիւն՞ն ըրի ես. տասներկու տարի ուրիշ բան չեղաւ, բայց եթե «գաղանաղուսպ» և «լարախաղաց»:

(Որակումները, զորս ան տվավ իրեն, արձագանք գտան մամուլի մեջ ալ և այլևս դասական դարձան. տեսակցութիւնս պատմեր էի, ի միջի այլոց, «Հորիզոն»-ի Պոստ թղթակցին, որ զայն օգտագործեց իր մեկ թղթակցութեան մեջ):

Բուն նյութին մասին, որուն համար եկած էի ես իրեն, շատ կարճ խոսեցավ: Բարձրագույն Դռան մեջ տեղի ունեցած հանդիպումին ժամանակ ինք ըսեր էր պարզապէս, թե պաշտոնական անձ մը չէ, և որեւէ հանգամանք չունի Ազգին անունով խոսելու:

Ակնարկելով Քյամիլ փաշայի այս հրավերին, Օրմանյան կրսեւ, թե չուզեց զայն մերժել, թեև այդ օրերուն դեռ հեռու կուզեր մնալ ազգային կյանքի. «Միայն չկրցաւ դիմադրել մեծ եպարքոս Քյամիլ փաշայի հրավերին, որ հայ գալառաց բարեկարգութեան համար ազգայիններին ումանց հետ մտերմական խոսակցութիւն մը կազմակերպելու առթիւ, եկեղեցականներին զիս էր հրավիրած. և պարտավորվեցաւ երկու անգամ Բարձր Դուռ երթալ, և խորհրդակցութեանց մասնակցիլ, որ ինչպէս նախատեսելի էր՝ գործնական արդունք չունեցավ, և Քյամիլ փաշայի յուր անկեղծ խոստումը իբր երաշխավորութիւն ներկայած ատեն, համարձակեցաւ հարցնել, թե ո՞րչափ ատեն պաշ-

տոնի վրա մնալու երաշխավորություն ունի»¹⁶⁶,

Այդ տեսակցությունն հետո, որ տեղի ունեցան էր 1912 զեկտեմբեր 8-ին, երեք ամսվան

կյանք միայն ունեցավ Քյամիլ փաշայի դահլիճը: Ան, իրադարձությունաց բերումով, վերջ կգտներ այնքան հղերական պարագաներու մեջ...

13. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԱՆՊԱՐՏ

Ազգային Երեսփոխանական ժողովի 1912 զեկտեմբերի 21-ի (1913 հունվար 3) նիստը պատմական պիտի մնա Պոլսո ազգային տարեգրության մեջ: Այդ օրն էր, որ Ազգք, ավելի քան շորս տարի ձգձգելի հետո, վերջապես պիտի դատեր նախկին պատրիարքը: Նիստ մը առաջ արդեն սկսեցին էին վիճաբանությունները և Օրմանյանի մասին թեր ու դեմ խոսվեր էր շատ: Բայց այս նիստին էր, որ Ազգային ժողովը իր վճիռը պիտի տար:

Եվ սակայն երկու նիստերու ընթացքին ալ Ազգային ժողովը չէր կրցած իր կոշտմը բմրունել լրիվ: Դատավորներ չէ որ նստած էին հոն, այլ երկու կողմեր, Օրմանյանի պաշտպաններն ու հակառակորդները, դեռ չմերկացած իրենց կիրքերին:

Գրիգոր Զոհրապ, որ այդ պատմական նիստին ամենին պատմական դեմքը հանդիսացավ, իր ճառին մեջ կակնարկեց ի միջի այլոց այդ տխուր մթնոլորտին. «Անցյալ ուրբաթ օրվան և այս օրվան նիստերուն մեր առջև պարզված տեսարանները ուշագրավ կգտնեմ: Ես պետք չունեի ասոր՝ համոզվելու համար, թե մարդ որքան տկար արարած մըն է, երբ կհարկադրվի ուրիշ մը դատելու: Մեկ վայրկյանի համար գոնե պետք էր որ մերկանար իր կանխակալ կարծիքները, իր համակրությունները և հակակրությունները, որպեսզի արդար վճիռ մը արտասանելու կարող ըլլար: Պատմությունը երբ օր մը քննե մեր այսօրվան նիստը, Օրմանյանի սրբազանի հակառակորդները և ջատագովները պիտի գտնե, բայց դատավորներ չպիտի գտնե արյատեղ: Արդարությունը անջատ ամեն անձի ու ամեն խնդրի՝ պետք է որ բարձր ու սրբազան ըլլա: Ես շուրջս հուզմունք ու զայրույթ կտեսնեմ միայն: Այս դատավարությունը ընելով, 12 տարվան կրակիծներու վերլուծումն է որ կկատարենք: Դյուրավ կհասցվի, թե այդ ցավերու վերջուշումը կրքերու բորբոքում հառաջ բերավ: Միայն թե մոռնալու չէ՝ որ հոս քաղաքական խնդիր մը քննելու համար ժողովված չենք, այլ արդարություն ի գործ դնելու ամբաստանյալի մը դեմ. ազոր համար մոռնալու չէ, որ անցյալին վերաբերյալ այդ գործը իր ժամանակի պայմաններին դատելու չենք, եթե արդար ըլլալ կուզենք: Ես իմ

փորձառությունս, մարդկային արդարություն վրա շատ նպաստավոր գաղափար չունիմ, վասնզի հաճախ տեսած եմ, որ մարդկային դատաստանները վայրկյանին տպավորությունը տակ կտրվին: Օրմանյանի սրբազանին դատը կոստանդնուպոլսո հայություն կյանքին մեկ ցուցումն է, և դատավորներն ավելի պատմիչներու և ընկերաբաններու կվերաբերին»:

Այդ մթնոլորտին մեջ է, որ վերջ դրավ Օրմանյանի խնդիրը շորս ամբողջ տարիներ այնքան կիրք վատնել տալի հետո: Մեղադրանքները, որոնք բարդված էին նախկին պատրիարքի ուսերուն, իրենց վերջնական լուծումն ստացան ժողովի մը մեջ, որ, ճիշտ է, կբաղձար կնճիռ մը բառնալ Ազգին հոգեբուն, բայց դեռ կտատամսեր անկեղծ ըլլալու: Մեծ մասը մեղադրանքներուն, որոնք հեղեղի պես լեցվեր էին Ազգային ժողովի սեղանին վրա, չբացեր էին ժամանակին հետ: Բայց դեռ կային հիմնական հարցեր, որոնք այս նիստին մեջ էր, որ իրենց վերջնական պատասխանը պիտի ստանային: Քննիչ հանձնաժողովին կամ Ատենապետաց հանձնաժողովին եղրակացությունները ուժ չունեին դեռ, մինչև որ Ազգային ժողովը շորդեգրեր զանոնք:

Եթե աչքե անցնենք այն ամբաստանությունները, որոնք իրարու հետե շարվեցան Ազգային Երեսփոխանական ժողովի սեղանին վրա և որոնց բեռան տակ ավելի քան շորս տարի ճնշված մնաց Օրմանյան, անոնց կեսին ավելին նախկին պատրիարքը կմեղադրեր իր հակասահմանադրական, պատրիարք մը, որ չէ հարգած Սահմանադրության տառն ու ոգին, դրժած է իր ուխտը:

Ու կավելցնեին, թե մենատերի մը պես գործած է Օրմանյան իր պատրիարքության ընթացքին, թե ձեռն համար գոյություն ունեցած են հաճախ ազգային մարմինները, որովհետեւ իր կամքն է պարտադրած անոնց բոլորին և չէ հանդուրժած, որ անոնք իր կարծիքները չբաժնեն, և թե այդ պատճառով էր, որ շատեր հեռու փախած են ազգային պաշտոններն, իսկ այդ պաշտոնին մոտեցողներուն մեջ ալ մեղուցած է նախաձեռնության ոգին:

Մենք տեսանք, Օրմանյանի պատրիարքության տասներկու տարիներուն մասին խոսած ատեն, թե ինչ պայմաններու մեջ ան

¹⁶⁶ «Խոհ» և «Խոհ», էջ 302.

ստիպված էր պատրիարքություն ընել և ինչո՞ւ չէր կրցած կիրառել Սահմանադրությունը: Ինք ևս, ըլլա «Ազգապատում»-ին, ըլլա «Խոհք և խոսք»-ին մեջ, երկարորեն պատճառաբանած է, թե ինչո՞ւ ինքն իսկ խուսափած է Սահմանադրության կիրարկությունը պահանջելու:

Բայց հոս տեղն է, որ վերջին անգամ մը ևս անդրադառնանք այդ հիմնական մեղադրանքին՝ Քննիչ հանձնաժողովին կողմից Ազգային ժողովին բերված բանաձևը՝ հիշելու առթիվ:

Արդ, Քննիչ հանձնաժողովը, ժամանակին բոլոր այդ պարագաները նկատի ունենալիս հետո, հանգեցրել էր հետևյալ եզրակացության, Ազգային ժողովին բերած տեղեկագրին մեջ.

«Տեսուչ խորհուրդներու, հոգաբարձությանց, թաղական խորհուրդներու և Գավառական Ազգային վարչական մարմիններու մասին և ընդհանուր առմամբ Ազգային Սահմանադրության տրամադրությունները կետ առ կետ գործադրած չլլալու ամբաստանությունը՝ ինչ-ինչ կետերու մեջ իրավացի է:

Եվ սակայն երբ աչքի առաջ կունենանք քաղաքական այն դժոխական կացությունը, որուն մեջ կաշտտակավարին նախկին պատրիարքը և ժամանակակից վարչությունները, երբ տաճկահայ տարրին բնաջնջումին համիդական քաղաքականությունը ամենախիստ թափով կհետապնդվեր, ծանրանալով ու ճնշելով այն բոլորին վրա, ինչ որ հայկական դրոշմ կկրեր, մինչև անգամ «Հայաստան-յայց», «ազգային» և այլ այս կարգի անմեղ բառերն արգիլելով, երբ Ազգային Սահմանադրության վերաքննության և այս առթիվ առաջ դալիք անխուսափելի սեղմումներուն մղծավանջը դամոկլյան սրի պես կախված էր Ազգային Պատրիարքարանի գլխուն, երբ հաճախ հնարավորություն չկար սահմանադրական մարմինները երևան բերելու համար կարևոր գումարումներն իսկ ունենալ,

և նկատելով, որ այնուամենայնիվ Օրմանյան սրբազանի օրով կատարված են բազմաթիվ ընտրություններ թե՛ Կոստանդնուպոլսո մեջ և թե՛ գավառները, ինչպես որ հանձնաժողովիս թղթածրարին կըցված ցանկին ալ կերևա,

այս բոլորեն հանձնաժողովս սա համոզումը գոյացուց, թե ընդունելով հանդերձ, որ սահմանադրական օրենքը տառացիորեն գործադրված չէ և շատ անգամներ գիտակցաբար զանցառության են տրված անոր տրամադրությունները, բայց վերահիշյալ պատճառաբանությանց հիման վրա հանձնաժողովս դատապարտելի չի գտնե՞ր Օրմանյան սրբազանի այս ընթացքը»:

Զոհրապ, իր կարգին, կրսեր իր նույն այդ պատմական ճառին մեջ. «Ըսվեցավ, թե Օրմանյան սրբազան Սահմանադրության բոլոր տրամադրությունները չգործադրեց, ուստի այդ մասին իր ըրած ուխտը դրժեց: Կհարցնեմ, թե այսօր, երբ հինգ տարին ի վեր մեր Սահմանադրությունը գործադրելու մասին կատարյալ ազատություն կվայելներ, արդյոք անոր բոլոր տրամադրությունները գործադրեցի՞նք: ... Մտածեցեք անգամ մը, այսօր, երբ արդարությունը գործադրելու նպատակով հավաքված ենք այստեղ, արդյոք արդարության գոնե տարրական և հիմնական պայմանները կհարգե՞նք մենք: Առանց վարանելու դատելու վրա ենք ամբաստանյալ մը, որ բացակա է և որ իր ձայնը չի կրնար բարձրացնել մեր առջև ինքզինքը պաշտպանելու համար, նույնիսկ ամենին բացահայտ կերպով անարդար պահանջումներու և նկատումներու հանդեպ»:

Իսկ բանաձևին մեջ, զոր Զոհրապ հետո կներկայացներ ժողովին, հետևյալ կերպով կխտացներ իր նկատումները.

«Նկատելով, որ Օրմանյան սրբազան Պատրիարքական Աթոռը բարձրացած ատեն կառավարության կողմից Սահմանադրության վերաքննությունը խստիվ պահանջած և Ազգային ժողովը կողմեն ալ ընդունված էր, վերաքննություն՝ որ մեր ազգային կրթական գործերուն մատակարարությունը մեր ձեռքին պիտի խլեր,

և նկատելով, որ ցորչափ այս վերաքննությունը ի գործ չէր դրվիր, օսմանյան կառավարությունը ընտրություններ և Ազգային ժողովը գումարումը չէր թույլատրեր,

և նկատելով, որ այս պայմաններուն մեջ սահմանադրական ուխտը, ո՛չ թե անոր անխորհուրդ և անհնար կիրառումին՝ քան թե առժամյա և մասնակի անգործությանը հանդուրժելով անոր գոյությունը վտանգի փրկելու մեջ կկայանար,

և նկատելով, որ ճիշտ այս վերջին եղանակը եղած է Օրմանյան սրբազանին հետևած ուղղությունը...»:

Այս եզրակացությանց կուգային ուրեմն մտքերը, չորս տարի Օրմանյանը մեղադրելի հետո իբրև ուխտադրուծ:

Մեղադրանքի ոչ նվազ նյութ կաղմեր էր Օրմանյանի ցույց տված համակերպությունը Համիդին առջև: Այս արդեն բարոյական ըմբռնումի խնդիր էր, որուն մասին բազմազան էին տեսակետները: Ոմանց համար ստրկամտություն էր համակերպելու այդ քաղաքականությունը, որ պատիվ չէր բերեր հայ ժողովուրդին, իսկ ըստ ուրիշներու, վարկայանին պահանջն էր, զոր չէր կրնար չգործադրել հայոց պատրիարքը այդ փա-

փուկ տարիներուն Ընթերցողները իր տեղին տեսան, թե Օրմանյան ինչպես կարդարացներ Զամիդը՝ սիրաշահելու և միևնույն ժամանակ զայն սանձելու իր քաղաքականությունը:

Այստեղ կուզենք մեջ բերել միայն Զոհրապի խոսքերը պատմական այդ նիստի պահուն. «Իրեն վերագրված հանցանքներուն գլխավորը ըլլալով, ըսվեցավ, թե սրտիկամիտ քաղաքականության կհետևեր Օսմանյան կառավարության հանդեպ: Օրմանյան սրբազան ջարդերին վերջ հայոց պատրիարք եղավ և համակերպության քաղաքականության հետևեցավ մինչև վերջը: Ասիկա ամենուն համար ընդունելի քաղաքականություն մը չէ, թերևս. բայց այն ժամանակի պայմաններուն նայելով՝ պարտադրական քաղաքականություն մըն էր: Հետո, համակերպությունը մեր դարավոր քաղաքականությունն է. հայոց պատմությունը՝ համակերպության պատմությունն է: Եթե մեզի ժամանակակից ազգերն շատերը ջնջված են ու մենք տակավին գոյություն ունինք, ասիկա կպարտինք այդ քաղաքականության, և ասոր համար է, որ հայերը կըցած են բազմազան տիրապետությանց տակ ապրել: Կաղնիի և եղեգի առածը այս պահուս կհիշեմ ես. կաղնի ըլլալը դուրսին և շքեղ բան մըն է, բայց կաղնին կփշրվի, մինչդեռ եղեգը խոնարհելով հանդերձ, դարձալ կկանգնի. հարկավ պետք եղածին ավելի խոնարհիլ մը կա, որ անտեղի է, սակայն խնդիր է ճշտել, թե այս պարագային մեջ եղեգը որքա՞ն ծնեցավ: Ծշմարիտ է, որ Աբդուլ Զամիդի հանդեպ իր վարմունքը դժբախտ Ազգի պատրիարքի մը վայելուչ ծանրությունը չունեցավ»:

Զոհրապ մտքեն չէր կրնար իսկ անցնել, թե որքա՞ն պիտի ծնին եղեգները օր մը...

Լահնյի հեռագիրը և Օրմանյանի դեմ բաբանաձևված ամբաստանությանց հիմնական կետերն մեկը կազմեց: Լահնյի դեսպանախորհուրդին իր ուղղած այդ հեռագրին մասին լրիվ գրած ենք իր տեղին և ավելորդ կհամարենք այդ մասին կրկին ծանրանալ: Այստեղ կուզենք պարզապես տեսնել, թե ինչպես լուծեց զայն «Ազգը»:

Լահնյի հեռագրին մասին հետևյալ եզրակացության հանդած էր Քննիչ հանձնաժողովը.

«Հանձնաժողովս նկատելով,

որ ինչքան ալ Լահնյի խաղաղության միջազգային վեհաժողովը տրամադիր ըլլալը զբաղիլ զինքը բաղկացնող պետություններուն ներքին խնդիրներով,

որ ինչքան ալ այդ ժողովին ըլլելիք դիմում մը դատապարտված ըլլալ անուշադրության, այնուամենայնիվ տաճկահայ ժողո-

վուրդը իր օրհասականին մեջ, երբ անոր պատմա-անհատական գոյությունը վտանգի ենթակա ըլլալով՝ ան հուսահատական ճիգեր կընէր որևէ կերպով կյանքի, գուշի և պատվի ապահովություն մը ձեռք բերելու համար, ինչ որ Զերադ էֆենդիի պատգամավորության նպատակը կկազմէր,

որ այդպիսի դիմում մը գոտեպնդիչ և սփոփարար ազդեցություն ունենալով տաճկահայոց հոգեկան տրամադրության վրա, զայն չեղորքացնելու բնույթ ունեցող հեռագիր մը քաշվիլը Օրմանյան սրբազանի կողմանե՝ հանձնաժողովս ձայներու մեծամասնությամբ հանցաբեկ կնկատե, ըլլա մինչ իսկ դիմումին մերժվելն հետո և զիտնալով հանդերձ, թե իր հեռագիրը որևէ կշիռ պիտի չունենա, մանավանդ որ այդ հեռագիրը քաշված է առանց վարչության կանխահաճ հավանության,

և սակայն մյուս կողման նկատելով

որ բոլորովին անհիմն է այն ամբաստանությունը, թե Օրմանյան սրբազան «գոհունակություն» հայտնած է յուր հեռագրին մեջ հանդեպ Զամիդյան բռնակալության,

որ սխալ է նույնպես կառավարության «շնորհակալություն» հայտնած ըլլալը, ինչպես կերևի հեռագրին բովանդակութենեն,

որ կառավարության նախորդ ռեժիմին մեջ, նմանօրինակ պարագաներու տակ, անմեղ ու ծայր աստիճան տառապյալ հայ ժողովուրդին վրա դժոխային հարստահարությանց, ճնշումների և բնաջնջման մեթոդներու կիրառման սպառնալիքներ ի գործ կդրվեին Ազգային Պատրիարքարանի վրա՝ հարկադրելու համար զայն, որ կառավարության ցանկացած եղանակով հեռագրվի, ուղղված տեղը,

որ ըստ այսմ անխուսափելիորեն սպառնալիք ու վտանգավոր դիրքի մը մեջ պիտի գտնվեր տաճկահայությունը՝ չհեռագրելը բռնակալ Զամիդի կողմից հակապետական ցուց մը նկատվելով ու մինչև իսկ պետիկ նորանոր ժողովրդական աղետներու առիթ տալով,

որ Աբդուլ Զամիդ, սաստիկ կասկածոտ կացության բերմամբ, որքան ալ հավաստիքներ տրվեին, թե վեհաժողովը Հայկական հարցով չպիտի զբաղեր՝ նորեն տազնապի մեջ էր, աչքի առաջ ունենալով այն պարագան, որ «հայոց պատգամավորը» հաջողած էր որևէ կերպով մտնել վեհաժողով և իր բողոքագիրը ներկայացնել,

որ այս պայմաններուն ներքև քաշված հեռագիրը, թերևս Զամիդին կասկածները փարատելով և տաճկահայությունը նորանոր ճնշումներու չենթարկելու մտքով չէր կրնար պատճառ եղած ըլլալ պատգամավորության մերժվելուն կամ անոր նպատակին անհաջողություն:

այս բոլոր նկատումներուն հիման վրա Օրմանյան սրբազանի սույն հանցամեքը դատապարտության առարկա չընդունելով ներելի կհամարեմ ձայներու մեծամասնությամբ:

Լահեյի հեռագրին անդրադառնալով Ձոհրապ իր ճառին մեջ կըսեր. «Կընդունիմ, որ այն ատենի բռնադատյալ պարագաներու մեջ ալ շատ բարձր նկարագրի տեր եկեղեցական մը Լահեյի հեռագիրը չքաշեր, սակայն այդ բռնադատության տեղի տալը՝ դատապարտության պատճառ չի կրնար համարվիլ. մեծ առաքինություն ցույց տվողին վրա կրնանք հիանալ, բայց այդչափ մեծություն ցույց չտալուն համար չենք կրնար մեկը դատապարտել. մասնավանդ, որ չենք գիտեր, թե տակավին ինչեր վերապահված են մեզի, և այս պատմական օրերուն չպիտի հաջորդեն օրեր, ուր երբ վերադառնան այդ ճշմարտները, այս ժողովները նորեն այդ տեսակ հեռագիրներ չպիտի քաշեն: Համենայն դեպս մվրդպան քաջ գիտեմ արժեքը այն հեռագիրներուն՝ որոնք ստորագրողները իբրև պատանդ կծառայեն՝ կառավարողներու ձեռքին մեջ»:

Իսկ բանաձևին մեջ, զոր հետո կներկայացներ Ձոհրապ, կըսեր հեռագրին մասին.

«Նկատելով, որ անուրանալի է, թե Աբդուլ Համիդի խիստ և ստիպողական պահանջումին վրա այդ հեռագիրը գրված է.

Նկատելով, որ այս պահանջումին դիմադրելը՝ Աբդուլ Համիդի ցասումը՝ նորեն Հայ Ազգին վրա հրավիրել պիտի ըլլար.

Նկատելով, որ այդ հեռագիրը ստացող դիվանագետները լիովին տեղյակ էին Հայ Ազգին և հայ պատրիարքին դժբախտ կացությանը և անհնար էր, որ լուրջ և ինքնահոգեարդեմ մի զորությունը ընծայեին այդ հեռագրին.

Նկատելով, որ այդ հեռագիրը որևէ վնաս չպատճառեց մեր Ազգին, մինչդեռ անոր շնորհիվ շատ հավանությամբ մեզի համար ավելի դժնդակ կացություն մը կրնար ստեղծել...»:

Հիշենք, իբրև զվարձալի պարագա, թե Օրմանյանը ամբաստանողներուն մեջ էին արմաշական երկու վարդապետներ ալ՝ Գրիգորիս Պալաքյան և Ղևոնդ Դուրյան, զորս Կրոնական ժողովի անդամ էր ընտրել տվեր Օրմանյան և որոնք, երբ Օրմանյանը այլևս պատրիարք չէր, կմեղադրեին զայն, թե ամեն ինչ ինքնազուլիս կրներ առանց Կրոնական ժողովին հավանությունն առնելու և թե Լահեյի չարաբաստիկ հեռագիրը, օրինակ, իրենք տեսած չեն: Օրմանյան գիտե՞լ տվավ իր պատասխաններուն մեջ. «Թե հիշյալ երկու վարդապետները Կրոնական ժողովի ան-

դամ էին, հիշա՞ւ է, բայց այդ Լահեյի երկրորդ ժողովին ատեն էր, որ գումարվեցավ 1907-ին և որուն որևէ հեռագիր տրված չէ, իսկ խնդրադարկա հեռագիրը Լահեյի առաջին ժողովին է, որ ղրկված էր, այսինքն 1899-ին, երբ հիշյալ վարդապետները Արմաշի մեջ դեռ կուսանեին...»:

Օրմանյանի դեմ ուղղված մեղադրանքներն բանի մը հատը միայն վերհիշեցինք հոս, որովհետև անոն շուրջ էր, որ հանրային կարծիքը բռնկած մնաց առավելապես ինչպես տեսանք, տասնյակներով էին ի սկզբան մեղադրանքները. անոնցմե շատերը թափփեցան ժամանակին հետ, և Ազգային ժողով իսկ չհասան. ուրիշներ տարիներուն հետ շատ էին մաշած, երբ Ազգային ժողով եկան Քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագրին հետ, և անոնց մասին խոսք առնող իսկ չեղավ: Ոմանք ալ, որոնք մասին խոսք եղավ ժողովին մեջ, հետագային մոռցվեցան:

Սյնպես որ քիչերը միայն ծածվեցան Ազգային ժողովի այդ պատմական նիստին մեջ, և նյութ դարձան բանաձևերուն, որոնք պիտի քվեարկվեին վիճաբանություններն հետո:

Ազգային ժողովին մեջ վեճի նյութ եղած այդ հարցերեն գոնե մեկուն վրային չէին կրնար լուծվամբ անցնիլ սակայն: Այդ հարցը Կարապետ Տերունյանի ամուսնալուծման խնդիրն էր, անհատի մը պարագան, որ սակայն իր բնույթովը դադարած էր վաղուց անձնական. պարագա մը ըլլալի և վերածված էր թեմակի մը, որ Օրմանյանի պատրիարքության տարիներուն Ազգը զբաղեցնելու հետո, իր դատավարության և ամենեւեւ փշուռ հարցերեն մեկը կազմեց, և հետևաբար կարելի չէր դանց ընել անոր հիշատակությունը առանց անաշտության դեմ մեղադրելու:

Կարապետ Տերունյան ամուսնացած էր Հակոբ փաշա Գաղաղյանի քրոջ տիկին Աղավնիի հետ, բայց այդ ու կին չէին կրցած հաշտ ապրիլ: Տերունյան, ինչպես կըսեին, կնոջը դրամովը ցոփ կյանք կվարեր, և անոր հոգեն ազատելու համար նշան Գաղաղյան, — Հակոբ փաշա մեռած էր արդեն, — գումար մը կխոստանար Ազգին, եթե Օրմանյան հաջողըներ իր քրոջ ապահարզանը: Օրմանյան, մեկ կողմն տեղյակ ընտանեկան այս անբաղձալի կացության և մյուս կողմն շուցած Ազգին եղած խոստումն, հաջողի էր հրիմյան կաթողիկոսն ամուսնալուծման կոնդակ մը բերել: Այդ ոչինչ: Երբոր կմեռնի տիկին Աղավնին, որպեսզի մվրդային չկարենա Պոլիս դառնալ իր նախկին ամուսնինը, դամ վարելու և տիրանալու համար իր նախկին կողակցին ժառանգության, Օրմանյան

«Թաքրիր» մը կուտար կառավարության, խորհրդավոր դարձվածքով մը կասկածելի ցույց տալով Տերունյանը հաշտ պետության:

Ահա երկու բառով ամբողջ գայթակղությունը, որ Օրմանի դեմ ամբաստանությանը ամենն աղմկահարույց կետերն մեկն եղավ: Հայոց պատրիարք մը իրավունք ունի, Ազգին շահուն համար իսկ ըլլար, պաշտոնական գրության մը մեջ կասկած հրավիրել հայու մը վրա, նույնիսկ եթե ան անհանդուրժելի ամուսին մը եղած ըլլար:

Միակ կետն էր այդ Օրմանյանի դեմ եղած ամբաստանության մեջ, որուն վրային Քննիչ հանձնաժողովը չէր կրցած լուծել ամենի, ոչ ալ կրցած էր զայն չքննադատել:

Քննիչ հանձնաժողովը արդարեւ ստիպվել էր ըսել իր բանաձեւին մեջ, թե «նկատելով որ ազգի մը պատրիարքին կողմն ազգայինի մը վերաբերմամբ, պաշտոնագրերու մեջ այդօրինակ բառերու գործածությունը բնավ չի կրնար ներելի ըլլալ, քանի որ սույն «Թաքրիր»-ի խնդրին մեջ ոչ համիդյան բռնակալության և ոչ ալ պետական որևէ պաշտոնեություն կողման բռնադատություն մը գոյություն չունի և չէր կրնար ունենալ, և հետևաբար ստիպված էր ներկայացնել, թե հիշյալ «Թաքրիր»-ին այն ժամանակվան հասկացողությամբ քաղաքականապես անվաճառելի հանգամանք ունեցող վերոնշյալ արտահայտությունները դատապարտելի կգտնեն»:

Օրմանյանի այդ շարաքաստիկ «Թաքրիր»-ը չկրցավ արդարացնել նաև Զոհրապը, և ան ալ ստիպված եղավ ըսել, թե հարկավ ալ տգեղ վարմունքը ոչ անձնական շահի, ոչ անձնական հակառակության համար կատարեց իր նպատակը Տերունյանի դատը մերժելով: Գաղազյաններուն ծառայել և պնդեցմն-օգուտ մը հանել էր Ազգին համար, ինչպես իրոք ալ հաջողեցավ: Բայց այս նյութական օգուտին դեմ գործված զանցառությունը ոչ մեկ կերպով կրնա արդարանալ, ապա թե ոչ այնուհետև օրենքն ալ բարոյական ալ աճուրդի դնելու էջ:

Օրմանյանը Ազգային Երեսփոխանական ժողովի 1913 հունվար 3-ի այդ պատմական նիստին մեջ անպարտության վճիռ տալով:

Ըսենք այս առթիվ, որ ներկայացված երեք բանաձևերն առաջինը, որ ձախակողմինն էր, ընդունելով հանդերձ, որ դեռ քննելի բաղձաթիվ կետեր կան նախկին պատրիարքի գործունեության մեջ, բայց նկատի ունենալով, որ անոր դատը բավական երկար ձգձգված է, և որ պատմական այս բույսն հրամայական պարտք էր ներքին բոլոր

պառակտումներու ու հասարակական խղճի վրդովման առիթներն խույս տալ որոնց կարգին գերազանցապես կպատկանի Օրմանյան սրբազանի հարցը, կհայտարարիր, որ մեծամասնության վրա կթողու պատասխանատվությունը և չի մասնակցի վերջնական քվեարկության:

Երկրորդ բանաձևը Գրիգոր Զոհրապինն էր, որ մեկ առ մեկ պարզելի հետո իր տեսակետը ամբաստանության նյութ կազմող կետերուն մասին, և «այդի առջև ունենալով երեք տարիս ի վեր եկեղեցական հալածանքը և անարգանքը, եկեղեցական արարողության մասնակցելի արգելումը և այն բարոյական տառապանքը, զոր լուծելամբ քաշած է», կառաջարկեք «ազատ կացուցանել Օրմանյան սրբազանը իրեն դեմ եղած բոլոր ամբաստանություններին»:

Երրորդ բանաձևը, որ պահպանողականներունն էր և քվեարկեցավ 28 ձայնով, հարևանցի թվելի հետո իր նկատումները, կեզրակացներ. «Ժողովը խղճի կատարյալ հանդարտությամբ և իր պատասխանատվության բարձրության գիտակցությամբ կորոշե մերժել եղած բոլոր ամբաստանությունները և բոլորովին անպարտ կնկատե Պոյոն նախկին պատրիարք Օրմանյան սրբազանը, իր մասին եղած (ուղղի իրեն վերագրված) հակասահմանադրական և ապօրեն արարքներն»:

Բանաձևը, որով Օրմանյանի պաշտպանները անոր անպարտությունը քվեարկելովին, ավհափո խմբագրված և դժգույն փաստաթուղթ մըն է միայն, որ զայն խմբագրողներուն աճապարանքը կմատեն միայն: Զայն կարդացողը այն տպավորությունը միայն կկրն, թե անոնց նպատակն է եղած Օրմանյանը անպարտ արձակել պաշտոնապես, առանց մտահոգություն ունենալու զայն անպարտ հանձնել նաև պատմության:

Օրմանյանի պաշտպան հոսանքը նախկին պատրիարքը ամեն գնով արդարացնելու իր արտոբանքին մեջ, օրինակ, ուրիշ բան չէր գտած ըսելու իր բանաձևին մեջ, բայց եթե այն, «նկատելով որ... Ազգին համար կենսական խնդրի մը մեջ, ինչպես ամեն երեսփոխանի, նույնպես ալ ավելի իրավունքով մը, Ազգի պետի մը մասնավոր կարծիքը ունենալու և զայն ի հարկին անկեղծորեն հայտնելու իրավունքը անուրանալի է», և որ «սույն քաղաքական կարծիքը այսօր ևս ամբաստանյալի կողմն պահվելով կպնդե իր տեսակետին ճշմունքային մասին, և ամբաստանիչներն ալ չեն պնդեր, թե հակառակ ընթացք մը ազգային շահերու ավելի համապատասխան պիտի ըլլար...»:

Տխուր պիտի ըլլար, եթե-Պրֆանյան այս չքմեղացումով ներկայանար պատմության: Եվ եթե մենք գլխավորաբար Գրիգոր Զորապի հայտնած կարծիքներուն վրա ծանրացանք այստեղ, պատմական այդ ժողովին մեջ տեղի ունեցած վիճաբանությանց առթիվ, անոր համար էր, որ Զորապ թերևս միակն էր բոլոր խոսք առնողներուն մեջ, որ հեռու էր կողմ հանդիսանալիս և առավելապես բանականության ձայնն էր, որ կենդանացնէր:

Բանականության այդ ձայնն էր իսկական վճիռը, զոր Ազգը կուտար Զորապի բերնով: Ազգային ժողովին քվեարկածը օրինական ձևակերպություն մըն էր միայն, զուրկ բարոյական որևէ արժեքի:

Անպարտության վճիռն էր ան, ճիշտ է: Բայց վճիռը, զոր Ազգային ժողովը կուտար Օրմանյանի համար՝ հանրադարձության վճիռ էր առավելապես իրեն, ժողովին համար: Կիսակեր ամոթալի միջադեպ մը իր շարքագրությանց մեջ: Հարց մը, որ կրնար լուծում ստանալ մեկ քանի նիստով, չորս ամբողջ տարի ձգձգելու էր, ամբաստանությանց բեռին տակ պահելով մարդ մը, որ ամբողջ տասներկու տարի պատրիարքություն էր ըրեր, տասներկու տարիներու ամբողջ հոգը կրելով այն աստիճանին, հետո ալ չորս տարի կրելով բեռը մեղքերուն, որոնք առավելապես այդ շրջանին էին եղեր և զորս հիմա բարձր էին միմիայն իրեն, որովհետև ինքն էր միակեր առեր զանոնք իր վզին, ու միակն ալ անոնց հաշիվը տվեր:

Չենք կրնար ըսել, թե սխալներ չունեցավ Օրմանյան: Հոգևոր պետ մը, որ Ազգին ղեկը կստանձնե արեւոթ պահու մը և զայն կվարե տասներկու տարի դժնդակ պայմաններու մեջ, չէր կրնար սխալներ չգործել: Բայց սառնասիրտ դատավորի մը համար, որ այդ սխալները կընեն մարդն ու իր ժամանակը իր տեսողութենէն հեռացնելով, շատ պարզ պետք է թվի, որ անոնց մեծ մասը հետևանքն էին մարդուն խառնվածքին, դաստիարակության, աշխատանքի մեթոդներուն և մասնավոր իր շրջապատի պայմաններուն, ու հետևաբար բացատրելի էին բոլորն ալ: Եվ եթե սալթաբումներ ալ մնացին, զորս դժվար ըլլար ընդունիլ իբր պայմաններուն հարկադրանքը, պետք էր զանոնք ալ դատել աչքի առջև բերելով մարդը այնպես, ինչպես որ էր պարտիարք դառնալի առաջ, ուրիմն աչքի առջև ունենալով մարդը իր հիմնական նկարագրին մեջ:

Ուրիշ մը իր տեղը թերևս ավելի քաղցր ըլլար իր բնավորությանը, ավելի մեղմ վար-

վեր ժողովականներուն հետ, ժողովուրդին հանդեպ ավելի արտցալ ձևանար, և թերևս նույնիսկ նվազ խոնարհեր վարչաձևին առջև: Բայց ոչ ոք թող չհավակնի կարծելու, թե ավելի տանելի պայմաններ պիտի ապահովեր Ազգին, կամ ինքն ալ իր կարգին պիտի ընդվեր տարբեր սխալներու, որոնք կրնային ավելի ձակատագրական ըլլալ հայ ժողովուրդին համար:

Անշուշտ կրնար և ինքը տարբեր ըլլալ քան ինչ որ եղավ: Անձնական գիծը, օրինակ, կրնար նվազ շեշտել իր գործունեության մեջ, և գործի մը ամբողջ պատասխանատվությունը իր վրա շառնել, ձևական դարձնելով ուրիշներու գործակցությունը իրեն հետ: Կրնար, դարձյալ, հետամուտ ըլլալ այդքան հանդիսավորությանց, երբ հայ ժողովուրդը կմխար ներսեն, և ավելի խտրություն դնել միջոցներու մեջ, եթե նույնիսկ Ազգին մեկ օգուտն ըլլար իր շարժառիթը: Այդ կերպով իր թշնամիները նվազ պատրվակներ պիտի ունենային հալածանք բանալու իր դեմ, և իր հակառակորդները նվազ առիթ մեղքեր փնտռելու իր վրա:

Բայց իր վրա բիծեր փնտռողներէն անգամ ոչ ոք համարձակեցավ հավաստելու, թե Օրմանյան որևէ շահ հետապնդած է իրեն համար ինչպես իր բովանդակ կյանքին, նույնպես իր պատրիարքության տասներկու տարիներուն մեջ: Ոչ ոք կրցավ մեղադրել զայն, թե մտածած է իր անձնական բարօրության կամ հանգստի մասին, կամ երբեք չեղած իր ժուժկալ կյանքին, որ անստգոյառ մնացած է միշտ:

Վճիռը, որով փակվեցավ Օրմանյանի հարցը, անակնկալ մը չէր: Պահ մըն էր, երբ հայ ժողովուրդի ժողին մեջ մարած էին կրքերը, և ամենէն բծախնդիրներն անգամ տրամադիր չէին հավիտյան արժարծելու խընդիրը, որ արդեն բավական շատ էր տեսած:

Ազգային ժողովի վճիռը պաշտոնապես կիսակեր հարցը, բայց հարցը միշտ բաց կմնար պատմության առջև: Անոր համար նախ, որ դատ տեղի չունեցավ. խաշակրություն մըն էր, որ սկսավ կրքերու բռնկած պահուն, և վերջ գտավ, երբ մարեցան կրքերը: Հետո, ինչպես ըսինք, դատավորներ չէ որ նստած էին Ազգային ժողովին մեջ, այլ երկու կողմեր, որոնք այլևս վիճելի պարտասած, վերջ կուտային իրենց կոփվին:

Վճիռը, հետո, ժամանակը պիտի տար: Եվ ան տվավ զայն:

(Շարունակելի)